

γκαίο –και συναρπαστικό– ανάγνωσμα για όποιον θέλει να προσεγγίσει όχι μόνο το έργο των δύο στοχαστών αλλά και συνολικά την πνευματική ιστορία του 20ού αιώνα.

Η *Αλληλογραφία* ευτύχησε τόσο στην εξαιρετικά προσεγμένη και κατατοπι-

στική πρωτότυπη έκδοση σε επιμέλεια Christoph Gödde και Thomas Sprecher, με το πλήθος σημειώσεων, όσο και στην πολύ καλή και σαφή ελληνική μετάφρασή της από τον Λευτέρη Αναγνώστου.

**Παναγιώτης Σωτήρης**

**Δήμητρα Λαμπροπούλου, *Οικοδόμοι, οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα, 1950-1967*, Βιβλιόραμα, σελ. 392**

**Η**δη κυκλοφορεί εδώ και καιρό το δεύτερο βιβλίο της Δήμητρας Λαμπροπούλου με τίτλο *Οικοδόμοι, οι άνθρωποι που έχτισαν την Αθήνα, 1950-1967*, από τις εκδόσεις Βιβλιόραμα. Πρόκειται για μια επεξεργασμένη εκδοχή της διδακτορικής διατριβής της που εκπόνησε στο Τμήμα Ιστορίας-Αρχαιολογίας του Πανεπιστημίου Αθηνών.

Με αρκετή καθυστέρηση και περίπου στα μέσα της δεκαετίας του 1990, η ελληνική μαρξιστική ιστοριογραφία δέχεται το κριτικό κύμα των νέων επεξεργασιών πάνω σε μεθοδολογικά εργαλεία, αντιλήψεις και θεωρίες για την ιστορία που από καιρό είχαν επικρατήσει στην Ευρώπη και την Αμερική προκαλώντας τεράστιο σεισμό. Το έργο της Δήμητρας Λαμπροπούλου συγκαταλέγεται σε αυτό το νεωτερικό εγχείρημα δοκιμής/σύνθεσης από την πλευρά της νέας ιστοριογραφικής σχολής και βρίσκεται σε συνε-

χή διάλογο με πλειάδα ξένων έργων των οποίων τα εργαλεία προσπαθεί να χρησιμοποιήσει – υπόθεση διόλου εύκολη. Η ουσιαστική εμβάθυνση και εξοικείωσή της όμως τής επιτρέπει την παρουσίασή τους και τον ταυτόχρονο υποδειγματικό χειρισμό/προσαρμογή τους πάνω στο δικό της αντικείμενο, δημιουργώντας για τα ελληνικά δεδομένα πράγματι νέα ιστοριογραφικά παραδείγματα. Καταρχήν, από καθαρά μεθοδολογική πλευρά χρησιμοποιεί εργαλεία της κοινωνικής ιστορίας, της ιστορικής ανθρωπολογίας, της ιστοριογραφίας του φύλου, της πολιτισμικής ιστορίας και κυρίως της προφορικής ιστορίας. Με αρκετή σαφήνεια η ίδια περιγράφει τον μεθοδολογικό της συνθετικό στόχο: δεν είναι μόνο «ο τρόπος παραγωγής» αλλά και πώς «αυτός ο τρόπος παραγωγής γίνεται πραγματικότητα, πώς βιώνεται από τους εργατές, τι είδους τροποποιήσεις, προσαρμογές περιέρχονται στην εμπειρία αυτή». Έτσι,

στην παραδοσιακή προσέγγιση της εργασίας «ως αποκλειστική ή κυρίως οικονομικό μέγεθος», η Λαμπροπούλου δεν αντιπαραθέτει αλλά προσθέτει «τις πολιτισμικές προϋποθέσεις» και «την έμφυλη συγκρότηση». Η έννοια της υποκειμενικότητας παραμένει ρητώς στο επίκεντρο της συνολικής πραγμάτευσης του θέματος μέσω της επεξεργασίας των προφορικών συνεντεύξεων. Βέβαια, δεν μένει μόνο με όσα τα υποκείμενα λένε για τους εαυτούς τους αλλά και όσα λένε άλλα υποκείμενα γι' αυτά αναδεικνύοντας μια συνολικότερη διαδικασία συγκρότησης της εργατικής/ανδρικής ταυτότητας. Γι' αυτό το λόγο, χρησιμοποιεί και άλλες πηγές όχι απλώς για να επαληθεύσει αλλά για να καταδείξει «το πυκνό δίκτυο νοημάτων που παράγονται και διακινούνται μέσα στην κοινωνική δράση και ανταλλαγή». Ταυτόχρονα, βοηθά στη διαμόρφωση μέσα στην ελληνική ιστοριογραφία ενός ειδικού πεδίου γύρω από ζητήματα εργατικής και συνδικαλιστικής ιστορίας που απουσιάζει εν γένει ως συγκεκριμένος και διακριτός τομέας της σύγχρονης ιστορίας.

Η νέα αυτή ιστοριογραφική σχολή ασκεί κριτική στην παραδοσιακή μαρξιστική ανάλυση που ανάγει τον βιομηχανικό καπιταλισμό ως το κατεξοχήν καπιταλιστικό πρότυπο και συνάμα προοδευτικό μοντέλο οργάνωσης της παραγωγής, και ως εκ τούτου θεωρεί την εκβιομηχάνιση προϋπόθεση και αναγκαίο βήμα εκσυγχρονισμού για την ωρίμανση των διαδικασιών μετάβασης στο σοσιαλισμό. Τέτοιες προσεγγίσεις είχαν οδηγήσει την ελληνική ιστοριογραφία σε

απόψεις που ουσιαστικά αρνούνταν την ύπαρξη της μισθωτής εργασίας στον ελληνικό κοινωνικό σχηματισμό και κατέληγαν να αρνούνται την ίδια κυριαρχία του καπιταλιστικού τρόπου παραγωγής. Κατά κάποιον τρόπο αυτή η ιστοριογραφία αντανάκλασε τις επικρατούσες απόψεις της ελληνικής Αριστεράς περί ιστορικής καθυστέρησης της Ελλάδας έναντι της βιομηχανικής και μοντέρνας Δύσης που οδήγησαν σε στρατηγικές περί αστικοδημοκρατικού εκσυγχρονισμού. Υπό το ίδιο πρίσμα η νέα αριστερή κριτική ιστοριογραφία αρνείται να δει το καθαρά βιομηχανικό προλεταριάτο ως το αποκλειστικό υποκείμενο με επαναστατικό προορισμό, τη μοναδική δυνατό μορφή της χειραφετημένη εργατικής τάξης, προϋπόθεση της επανάστασης. Αποδομεί τον θετικιστικό ντετερμινισμό του παραδοσιακού μαρξισμού που θεωρούσε το προβιομηχανικό προλεταριάτο *a priori* καθυστερημένο και προδιαγεγραμμένη φυσική νομοτέλεια την εξασφάλισή του προς όφελος της κυριαρχίας του βιομηχανικού προλεταριάτου. Αντιθέτως, αναδεικνύει τη θέση, τη σημασία και την πολιτική δράση του προβιομηχανικού συντεχνιακού προλεταριάτου. Και πράγματι, τόσο στο Μεσοπόλεμο με τους καπνεργάτες, αρτεργάτες, υποδηματεργάτες κ.λπ. όσο και μεταπολεμικά, με τους οικοδόμους, τυπογράφους κ.λπ., οι εξεγέρσεις, οι απεργίες και η κομμουνιστική Αριστερά συνδέθηκαν μάλλον με τα συντεχνιάζοντα αυτά στρώματα παρά με το βιομηχανικό προλεταριάτο. Θα πρέπει να περιμένουμε μέχρι την εποχή της Μεταπολίτευσης, για να αναδειχθεί

ουσιαστικά ένα εργατικό κίνημα του βιομηχανικού προλεταριάτου στην Ελλάδα. Το νέο ιστοριογραφικό αυτό ρεύμα εμφανίστηκε στην Ελλάδα με τον Αντώνη Λιάκο και στη συνέχεια εκφράστηκε με τις εργασίες του Κώστα Φουντανόπουλου. Βέβαια πολλές φορές η υπερεκτίμηση του πολιτισμικού παράγοντα οδήγησε σε απόψεις που υποτίμησαν τις καθάραι οικονομικές διεκδικήσεις αυτών των στρωμάτων. Το βιβλίο της Δήμητρας Λαμπροπούλου συμβάλλει καταλυτικά στην πλήρη αποδόμηση αυτών των δήθεν «μαρξιστικών» απόψεων ακριβώς αναδεικνύοντας το ρόλο των οικοδόμων. Την ίδια στιγμή δείχνει να υπερβαίνει τις αδυναμίες της νέας ιστοριογραφίας διαμορφώνοντας ένα πιο ολοκληρωμένο και σύγχρονο ηγεμονικό συνθετικό παράδειγμα, το οποίο σε κάθε περίπτωση ανατρέπει τον μέχρι τώρα τρόπο γραφής της Ιστορίας.

Εκκινώντας από την αποκαλούμενη ιστορία «από τα κάτω» θέτει ως αντικείμενο της μελέτης της όχι μια κοινωνική κατηγορία αλλά το ίδιο το υποκείμενο, δηλαδή τους οικοδόμους. Ταυτόχρονα κεντρικό στοιχείο του προβληματισμού της είναι ο ίδιος ο εκσυγχρονισμός ως διαδικασία και στόχος που μετασχηματίζει την πόλη. Συγκεκριμένα, ξεκινάει με το ζήτημα της μεταπολεμικής ανοικοδόμησης, το ίδιο το πρόβλημα της στέγης και την αντιμετώπισή του. Το ζήτημα της ιδιόκτητης κατοικίας είναι σύμφωνα με τη Λαμπροπούλου αποτέλεσμα μιας μακράς ιδεολογικής και πολιτικής επιλογής στήριξης της μικρής ιδιοκτησίας εκ μέρους του ελληνικού κράτους

και φυσικά συνδέεται άμεσα με το οξύ στεγαστικό πρόβλημα, μια σαφή πλευρά του «κοινωνικού προβλήματος» που δημιουργήσε η αστυφιλία λόγω των καταστροφικών και ιδεολογικών συνεπειών του εμφυλίου πολέμου στην ύπαιθρο. Στο κεφάλαιο με τίτλο «Η δυναμική της οικοδομικής παραγωγής» περιγράφεται η κατασκευαστική παραγωγή «ως τομέας θέρμανσης και αποθήκευσης της ελληνικής οικονομίας», ενώ το οικοδομικό προϊόν ως μαζικό προϊόν. Έτσι, τη μεταπολεμική περίοδο η Αθήνα μεταμορφώνεται από πόλη σε αστική περιφέρεια. Παρουσιάζεται η κυρίαρχη άποψη για τον μη παραγωγικό χαρακτήρα της οικοδομής και η εξαίρεση του Βαρθαρέσσου, αλλά και η αποδοχή της ως παραμέτρου της γενικής «προόδου του ανθρώπου».

Σε επόμενο κεφάλαιο παρουσιάζει το λόγο των μηχανικών, την αυτοεικόνα τους ως υπεύθυνους τεχνικούς που εργάζονται για την αναμόρφωση της χώρας και παράλληλα την απαξίωση του οικοδομικού εργατικού δυναμικού. Παρουσιάζει τους διαχωρισμούς που προκαλεί ο περιορισμένος εκμηχανισμός της κατασκευαστικής παραγωγής αναπαράγοντας σε ένα νέο πλαίσιο τους παραδοσιακούς συντεχνιακούς ρόλους και επίσης τις στερεοτυπικές αναπαραστάσεις που ακολουθούν την εικόνα του οικοδόμου, η οποία όμως καταλήγει να είναι πολιτική: ο οικοδόμος «από την πιάτσα, το γιαπί ή το δρόμο, άλλοτε ταράζει την εικόνα του καθημερινού τοπίου, άλλοτε πάλι συμβολίζει τη διαταραχή ως στοιχείο της ιδιοσυστασίας αυτού του τοπί-

ου». Στη συνέχεια συσχετίζει την οικοδομική εργασία με την εσωτερική μετανάστευση και παρατηρεί ότι προϋπάρχει σχετική εμπειρία με τον ένα ή τον άλλο τρόπο ήδη στην αγροτική περιφέρεια, η οποία επιτρέπει το επόμενο βήμα που είναι η μετάβαση στην Αθήνα με σκοπό την εργασία στην οικοδομή. Σε κάθε περίπτωση οι πολιτικές διώξεις λειτούργησαν καθοριστικά σε αυτήν τη μετάβαση.

Σε άλλο κεφάλαιο πραγματεύεται τις «Εργασιακές σχέσεις και την οργάνωση της οικοδομικής παραγωγής». Εδώ επισημαίνει την αύξηση του τεχνικού καταμερισμού των οικοδομικών εργασιών, αλλά το πιο σημαντικό είναι η σύνδεση των ειδικοτήτων με τον καταμερισμό κατά φύλο και ηλικία. Η επιμονή της Λαμπροπούλου στην έμφυλη νοηματοδότηση του οικοδόμου καταδεικνύει ακριβώς ότι οι έννοιες που ακολουθούν κάθε εργατική επαγγελματική κατηγορία δεν είναι ουδέτερες από την άποψη του φύλλου ούτε εν γένει πολιτισμικά, αλλά σύμφυτες και αξεχώριστες. Όχι μόνο ο «μπετατζής» που περιγράφεται στο βιβλίο, αλλά επίσης η «σταφιδού» παλιότερα, θα προσθέταμε εμείς, ή ο «τσαγκάρης», ο αρτεργάτης κ.ά. είναι ζωντανές εργατικές ταυτότητες με συγκεκριμένα πολιτισμικά σημαινόμενα τόσο για τα ίδια τα υποκείμενα όσο και για τους άλλους που τα προσλαμβάνουν ζώντας στην ίδια κοινωνία. Περιγράφει την κινητικότητα των οικοδόμων μεταξύ της μισθωτής εργασίας και την αυτοαπασχόληση, και ιδιαίτερα το σύστημα των υπεργολαβιών. Αναλύοντας τη σχέση της φυσικής ικανότητας με την τεχνική δε-

ξιοσύνη διερευνά πιο επισταμένα τη σωματική σύλληψη της οικοδομικής εργασίας, που φέρει έναν κυρίαρχα χειρωνακτικό χαρακτήρα. Μελετά την καταστροφή του και την καταπόνηση του σώματος «ως συνεκτική ουσία ενός πολιτισμού ανδρικής υπεργφάνειας» μέσα στο ευρύτερο πλαίσιο «ενός ιστορικά διαμορφούμενου ιστορισμού» και της τεχνικής δεξιάτητας ως αναπόσπαστου στοιχείου της. Εστιάζει στο ζήτημα της κατοχής της τέχνης και στα μυστικά αναδεικνύοντας από άλλη πλευρά τη σχέση τάξικότητας/εργασίας/ανδρισμού. Σημειώνουμε την παρατήρησή της για την τάση που παρουσιάζουν οι οικοδόμοι να άρουν τη διάκριση του καταμερισμού χειρωνακτικής/διανοητικής εργασίας που επιχειρείται να εμπεδωθεί από τους μηχανικούς καθώς προσλαμβάνουν την εργασία τους ως «τέχνη», δηλαδή όχι μόνο απλά προϊόν εκτελεστικής αλλά συνάμα και νοητικής διεργασίας.

Προς το τέλος του βιβλίου πλησιάζει πια αρκετά κοντά το υποκείμενο περιγράφοντας τους οικοδόμους ως ανδρική κοινότητα. Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περιγραφή της πιάτσας ως τάξικης κοινότητας και ταυτόχρονα κοινότητας ανδρών και η συλλογική δράση των οικοδόμων. Θέτει τις πολιτισμικές προϋποθέσεις, τη συνδικαλιστική συγκρότηση και το διεκδικητικό περιεχόμενο. Ένας είδος «λαϊκού κομμουνισμού», όπως τον ορίζει, διαμορφωμένου αρχικά στον αγροτικό κόσμο συναρθρώνεται με τον τάξικό λόγο για τα δεινά της εργατικής τάξης και αναπτύσσεται μέσα σε νέες μορφές κοινωνικότητας στην πόλη επιτρέ-

ποντας τη μαζική συμμετοχή και τη στράτευση στις αριστερές οργανώσεις και τα συνδικάτα. Ο όρος «λαϊκός κομμουνισμός» εμφανίζεται ακριβώς για να περιγράψει τον τρόπο που βιώνουν την έννοια του κομμουνισμού τα λαϊκά στρώματα έξω από τις περιγραφές του κόμματος ως μια σχέση στο παρόν και όραμα στο μέλλον. Βέβαια υπάρχει μια διαλεκτική σχέση αλληλεπίδρασης μεταξύ του επίσημου και του λαϊκού κομμουνισμού, την οποία πολλές φορές ο όρος αυτός δείχνει να υποτιμάει καθώς τα φυσικά αυτά πρόσωπα είναι μέλη των πρωτοπόρων αριστερών οργανώσεων που λειτουργούν. Εδώ η Λαμπροπούλου προσπαθεί να υπερβεί αυτόν το σκόπελο προβάλλοντας τη θέση των οικοδόμων μέσα στην Αριστερά. Αναφέρεται στις συγκρούσεις, τις νίκες και τις αποτυχίες τους, στο ρόλο τους μέσα στο πολιτικό σκηνικό. Αξίζει τη διάκριση σε επίσημο και ανεπίσημο συνδικαλισμό, όπου σημειώνεται ο ρόλος του Λυκιαρδόπουλου, η πολυμέρεια των οικοδομικών οργανώσεων, αλλά και η παρατήρηση ότι η διακίνηση των αριστερών ιδεών στο οικοδομικό κίνημα παρουσίαζε μεγαλύτερη ποικιλία απ' όση αφήνεται να υπονοηθεί και αφορούσε «ετερόδοξες» αριστερές ομάδες. Και πράγματι, η παρουσία των τροτσκιστών στο σωματείο των μπετατζήδων τις δεκαετίες 1950-1960 βρίσκεται σε απόλυτη συνάφεια με τη δράση των αρχαιομαρξιστών σε αυτόν τον κλάδο την περίοδο 1924-1934.

Η Λαμπροπούλου μελετά την οικοδομική εργασία και τα σώματα των οικοδόμων ως κοινωνικά και πολιτικά

διαμφισβητούμενα πεδία χρησιμοποιώντας τις έννοιες της βιοεξουσίας και της βιοπολιτικής, για να φτάσει στο ζήτημα περί βαρέων και ανθυγιεινών επαγγελμάτων. Αναφέρεται στα κοινωνικά δικαιώματα και την πολιτική σύγκρουση των οικοδόμων, όπου τίθεται το αίτημα της κοινωνικής ασφάλισης, περιγράφει την απεργία του Δεκεμβρίου του 1960. Εδώ εξαιρετικά ενδιαφέρουσα είναι η άποψη της ότι η συλλογική δράση των οικοδόμων στις αρχές της δεκαετίας του 1960 μπορεί να ιδωθεί ως ένδειξη μιας ευρύτερης τάσης εξέγερσης την οποία εμφανίζει η μεταπολεμική νεολαία. Συγκεκριμένα, η συγκρουσιακότητα της απεργίας του Δεκέμβρη 1960 θα αποτελέσει μια από τις καταστατικές στιγμές στη διαδικασία διαμόρφωσης κινηματικής εμπειρίας της πολιτικής, η οποία θα σηματοδέψει στο εξής τις μορφές σύγκρουσης μεταξύ νεολαίας, εργατικής ή/και φοιτητικής, και αστυνομίας στο κέντρο της πόλης. Στο τελευταίο κεφάλαιο περιέχονται οι ερμηνείες των ίδιων των οικοδόμων για την κοινωνική αλλαγή.

Στον επίλογο του βιβλίου γίνεται αναφορά στη σημερινή κατάσταση του οικοδομικού κλάδου και τις αναλογίες που παρουσιάζει η εποχή των εσωτερικών οικοδόμων μεταναστών με την εποχή των Αλβανών οικοδόμων εξωτερικών μεταναστών, δίνοντας έτσι τη σκυτάλη στους ιστορικούς του μέλλοντος. Το βιβλίο αυτό σίγουρα θα απογοητεύσει όσους αναζητούν τα γεγονότα ως αυτά καθαυτά στοιχεία της ιστορικής αφήγησης. Χωρίς να απουσιάζουν οι αναφορές στα συμβάντα, δεν πρόκειται για μια συμβατική

ιστορία του συνδικαλισμού. Σε κάθε περίπτωση το βιβλίο της Λαμπροπούλου αλλάζει τον τρόπο που προσεγγίζουμε την εργατική ιστορία στην Ελλάδα. Ταυτόχρονα, πρόκειται για ένα επίκαιρο έρ-

γο που δεν αφορά μόνο ιστορικούς αλλά και τα ίδια τα υποκείμενα στα οποία αναφέρεται και βέβαια στους επιγόνους τους.

**Κώστας Παλούκης**

**Ιστορία και Γλώσσα. Η ιστορική διαμόρφωση των κοινωνικοπολιτικών εννοιών**

Melvin Richter, *The history of social and political concepts. A critical introduction*, New York, Oxford University Press, 1995, σελ. 204

«ούτε η γλώσσα και η γλωσσολογία  
μπορούν να ξεφύγουν από την ιστορία  
ούτε οι ιστορικοί από τη γλώσσα»

P. J. Corfield<sup>1</sup>

**Η** *Ιστορία των πολιτικών και κοινωνικών εννοιών*, όπως τιτλοφορείται το πολυσέλιδο βιβλίο του Melvin Richter, εντάσσεται στο επιστημονικό εγχείρημα που ήδη από τη δεκαετία του 1960 προσπάθησε να συνδυάσει τα συγκριτικά ευρήματα της ιστορικής και πολιτικής κοινωνιολογίας με τη μελέτη της γλώσσας. Η σύγχρονη αυτή τάση στην ιστοριογραφία είναι, κατά κύριο λόγο, απόρροια της καταλυτικής επιρροής που άσκησε στις κοινωνικές επιστήμες η «γλωσσική στροφή» (linguistic turn) της φιλοσοφίας, αλλά και η δομική και μεταδομική θεώρηση της γλωσ-

σολογίας. Ωστόσο, ο συνδυασμός και η αλληλοτροφοδότηση των δύο επιστημονικών κλάδων (Ιστορίας – Γλώσσας) δεν έχει εννοηθεί με όμοιο τρόπο μέσα στα διαφορετικά γλωσσικά και επιστημονικά πεδία: στη Γερμανία επικράτησε ο όρος «Ιστορία των εννοιών» (Begriffsgeschichte), στη Γαλλία αναπτύχθηκε η «Ιστορία των νοοτροπιών» (Histoire des mentalités), στην Αγγλία συναντάμε την «Ιστορία του λόγου, των σκέψεων και των ιδεολογιών» (History of speech, of thoughts, of ideologies)· ποικίλες δηλαδή ορολογικές αποχρώσεις που προδίδουν σημαντικές διαφορές στις μεθόδους και στις θεωρητικές παραδοχές των ευρωπαϊκών «Σχολών».

Ωστόσο, ο Richter τοποθετεί τη μελέτη του στο πεδίο της γερμανικής ιστοριογραφίας και επιχειρεί μια *κριτική εισαγωγή* στη σύγχρονη τάση της «Ιστορίας των εννοιών» παρουσιάζοντας και